

Α. ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

ΥΠΑΡΞΙΑΚΟΣ Ή ΟΝΤΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ: Ο ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ

Θα επιχειρήσω να πραγματευθώ το σημερινό θέμα του συνεδρίου με έναν τρόπο σημερινό, καθώς αυτή η «βυζαντινή» προσέγγιση στο χώρο είναι ζωντανή και σήμερα, δεν είναι απλώς ένα ιστορικό γεγονός. Επιπλέον, άλλοι συνάδελφοι θα κάνουν εδώ ιστορικές προσεγγίσεις και θα έχουμε συνεπώς την ευκαιρία να δούμε το ζήτημα και στην ιστορική του διάσταση. Εγώ είμαι του συστηματικού χώρου και επομένως μπορώ να λέω ότι θέλω σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο κατανοούνται αυτά τα πράγματα μέσα σε μια προοπτική φαινομενολογίας του χώρου, η οποία ενσωματώνει προβληματισμούς, που είναι φιλοσοφικοί και θεολογικοί.

Έτσι, θεωρώ ότι για να κατανοήσουμε την προοπτική του χώρου όπως εμφανίζεται μέσα στον κόσμο του βυζαντινού ναού και γενικά μέσα στη θεολογική αντίληψη του Βυζαντίου είναι πολύ σημαντικό να καταλάβουμε αυτό το οποίο, εγώ τουλάχιστον, ονομάζω διάλογο ανθρώπου και χώρου. Η έννοια του διαλόγου ανθρώπου και χώρου σημαίνει πώς ο χώρος είναι επίσης ένα υπαρξιακό γεγονός, είναι ανθρωποχώρος. Και ο άνθρωπος είναι βέβαια χωροάνθρωπος – υπάρχει μια διαλεκτική μεταξύ του ανθρώπου και του χώρου που είναι υπαρξιακής τάξεως, οντολογικής, εξ ου και ο τίτλος της ομιλίας μου: «Υπαρξιακός ή οντολογικός χώρος: ο εσχατολογικός χώρος». Θα φθάσουμε στον εσχατολογικό χώρο, αφού αναλύσουμε πρώτα τον υπαρξιακό και οντολογικό χώρο με τη βοήθεια δύο σημαντικών σημερινών φαινομενολόγων και υπαρξιακών φιλοσόφων του Heidegger και του Bachelard.

Γιατί διάλεξα αυτούς τους δύο; Διότι αυτοί μπορούν περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, νομίζω, να μας δείξουν ότι ο χώρος είναι κυρίως ένα γεγονός του ανθρώπου, είναι ένα γεγονός της υπάρξεως ο χώρος, δεν είναι απλά ένα δεδομένο, μια υποκειμενική ιδιότητα στο νου του ανθρώπου, όπως θα έλεγε ο Kant, ούτε ένα αντικειμενικό γεγονός, όπως θα έλεγε μια κλασικά υλιστική προσέγγιση, ας πούμε, του επιστημονικού γεγονότος. Όπως πώς το λέει ο Heidegger, ούτε ο χώρος είναι μέσα στο υποκείμενο ούτε ο κόσμος είναι μέσα στο χώρο. Παράξενη φράση, που μου αρέσει και θα ήθελα πολύ να την έλεγα πριν από δυο μέρες που είχα μια τηλεοπτική συζήτηση για τη θεωρία της εξελίξεως με δυο-τρεις βιολόγους. Εκεί και δεν υπήρχε ακριβώς δυνατότητα ούτε για μια στιγμή να πει κανείς σ' αυτούς τους ανθρώπους ότι ο κόσμος είναι κυρίως κόσμος του ανθρώπου, ότι ο κόσμος για τον οποίο μιλάμε είναι ένας κόσμος τον οποίο οικειοποιούμεθα, ο οποίος μας θέλει σοφούς, ήτοι ολόκληρους μέσα του. Δεν είναι ένας κόσμος ο οποίος μας προσδιορίζει εν ολίγοις απλά, είναι ένας κόσμος τον οποίο, επίσης, προσλαμβάνουμε. Κι εδώ έγκειται η ελευθερία του ανθρώπου και ο πολιτισμός του. Απλά πράγματα, καθόλου εύκολα όμως να τα εξηγήσει κανείς σε όλα τα περιβάλλοντα.

Τώρα έχω τη χαρά να απευθύνομαι σε διαφορετικό περιβάλλον και να μπορούμε να λέμε αυτά τα οποία μας αρέσουν, γιατί, όπως θα πω παρακάτω, η αρχιτεκτονική κατά τον Heidegger έχει ως ρίζα τη λέξη «τεκ», από την οποία παράγεται το τίκτω και ο τοκετός. Είναι η γέννηση του ανθρώπου μέσα, δηλαδή, στην ιστορία και στο χώρο το Είναι –είναι, συνεπώς, μια ηγεμονική τέχνη η αρχιτεκτονική. Επομένως, λέει ο Heidegger,

είναι υπαρξιακό χαρακτηριστικό του είναι μας ο χώρος. Δεν είναι απλώς κάτι που συμβαίνει στο μυαλό μας, μια που είναι όντως προϋπόθεση ο χωροχρόνος της αντίληψης του κόσμου, ούτε είναι κάτι που συμβαίνει μόνο μέσα στον κόσμο. Είναι ένα υπαρξιακό, θα λέγαμε, χαρακτηριστικό του είναι μας, γι' αυτό και ο χώρος κυρίως καταρχήν είναι *τόπος*, είναι ο τόπος όπου συμβαίνει το είναι. Η *τοπικότητα* είναι αυτή η οποία ουσιαστικά χαρακτηρίζει και τη χωρικότητα, γιατί ο τόπος κάνει το χώρο χώρο του ανθρώπου, έναν ανθρώπινο χώρο, επομένως είναι ένας τόπος όπου κάτι οντολογικό συμβαίνει. Και αυτό που συμβαίνει είναι τοκετός μέσα στο χώρο αυτόν. Η αρχιτεκτονική θέλει να μας τοποθετήσει στην προοπτική αυτής της, θα λέγαμε, γένεσης του Είναι μέσα στο χώρο. Το είναι γεννιέται μέσα στο χώρο, υπάρχει ως χωρικό, δεν είναι απλά και μόνο μια αφηρημένη αντίληψη κάπου έξω ή στο μυαλό μας. Δεν είναι απλώς μια καθαρή λογική έννοια, αλλά γίνεται, υλοποιείται, συμβαίνει υπαρξιακά μέσα στο χώρο.

Ο Heidegger άλλωστε κάνει μια επέκταση στο θέμα αυτό, πηγαίνοντας βαθύτερα ακόμα στην έννοια του κτίζειν, και λέει ότι κτίζουμε ακριβώς, διότι η ουσία μας είναι η διαμονή, το διαμένειν, το κατοικείν. Δηλαδή ο άνθρωπος είναι κάποιος ο οποίος έχει τη δυνατότητα να κατοικεί και να οικειοποιείται. Γι' αυτό κτίζει. Δεν κτίζει για να μείνει, κτίζει επειδή μένει. Δηλαδή προσλαμβάνει και οικειοποιείται το χώρο και το χρόνο του και το κτίζειν του στη συνέχεια είναι μια συνέπεια της υπαρξιακής επεξεργασίας του χωροχρόνου. Και γι' αυτό το λόγο, αυτό το οποίο κτίζεται τον φιλοξενεί στη συνέχεια και κατόπιν τον διαμορφώνει. Είναι δηλαδή μια διδασκαλία η αρχιτεκτονική σχετικά με το πώς μπορεί κανείς να οικεί και να διαμένει μέσα στο χωροχρόνο. Γι' αυτό και τα αρχιτεκτονικά δημιουργήματα στη συνέχεια διδάσκουν. Προέρχονται από ένα βίωμα διαμονής και οικείωσης και υπ' αυτήν την έννοια η αρχιτεκτονική παράγει χώρο, δεν είναι απλώς μέσα στο χώρο. Δηλαδή, παράγει το χώρο του ανθρώπου, παράγει ένα χώρο άξιο του ανθρώπου, άξιο να τον θαυμάζει ο άνθρωπος, διότι ο άνθρωπος έρχεται στην πληρότητά του μόνο όταν θαυμάζει, ξέρετε. Σε κατάσταση θαυμασμού είναι ο άνθρωπος, ο αληθινός άνθρωπος. Λοιπόν, παράγει η αρχιτεκτονική χώρο, επομένως ελευθερώνει το χώρο από την λογικομαθηματική του μονομέρεια, για να μπορέσει στη συνέχεια να προσληφθεί ολόκληρος ο κόσμος ως χώρος του ανθρώπου.

Αυτές είναι μια σειρά από παρατηρήσεις του Heidegger, τις οποίες έχω συλλέξει από όλα τα έργα του από το νεανικό του *Είναι και Χρόνος* μέχρι το τελευταίο του *Η Τέχνη και ο Χώρος*, που το γράφει στα ογδόντα του. Βλέπουμε μια ολόκληρη ιστορία, μια εξέλιξη μέσα στη σκέψη του Heidegger. Στην πρώτη φάση της σκέψης του ο χρόνος έχει μεγαλύτερη αξία από το χώρο. Στο τέλος φτάνει ο χώρος να έχει μεγαλύτερη αξία απ' το χρόνο. Γιατί; Διότι αντιλαμβάνεται ο Heidegger ότι επειδή η βασική υπαρξιακή κατηγορία του ανθρώπου είναι η αίσθησή του και η πραγματικότητά του της ιστορικότητας, ο άνθρωπος είναι κάποιος ο οποίος μέσα καταρχήν στο χώρο θα βιώσει το χρόνο. Βέβαια για τη Φυσική αυτά είναι ταυτόχρονα, αλλά λέμε ότι η υπαρξιακή προοπτική ουσιαστικά προχωρεί πέρα ή διαφορετικά από τη Φυσική.

Να 'ρθούμε τώρα στον Bachelard. Δεν ξέρω, ίσως γνωρίζετε ένα από τα θεμελιώδη έργα του το 'La Poétique de l' espace', την *Ποιητική του Χώρου*, ένα έργο το οποίο είχε μεγάλη επιτυχία, ένα, θα έλεγα, παραμυθητικό έργο. Όποιος αρχιτέκτονας δεν το έχει διαβάσει, ας το διαβάσει οπωσδήποτε. Είναι πηγή έμπνευσης, είναι η φιλοσοφία και συγκεκριμένα η φαινομενολογία, σε μια από τις ωραιότερες στιγμές της, ένα βιβλίο που προσφέρει ευχαρίστηση στην κυριολεξία. Μου αρέσει αυτή η *ανθρωποκοσμολογία*, όπως τη λέει ο Bachelard. Ανθρωποκοσμολογία και ταυτόχρονα μία, όπως την ονομάζει, *τοποανάλυση*, ανάλυση των τόπων, η οποία ανάλυση των τόπων βέβαια γίνεται μέσω του ανθρώπου. Γιατί μέσω του ανθρώπου; Διότι το σπίτι είναι, λέει, το λίκνο του ανθρώπου πριν απ' το πέταγμα στον κόσμο, είναι το λίκνο του ανθρώπου, δηλαδή είναι ο τόπος όπου ο άνθρωπος γνωρίζει για πρώτη φορά τη *μπρόττα* του χώρου. Ο χώρος γίνεται μπτέρα μέσα στο σπίτι, δεν είναι ο χώρος απλά, είναι ο χώρος όπου γεννιέται πραγματικά η φαντασία της απεραντοσύνης ή η δυνατότητα της ονειροπόλησης, ή, αλλιώς, η δυνατότητα της προβολής μέσα στο σύμπαν, το σπίτι είναι η μήτρα του σύμπαντος για τον άνθρωπο.

Γι' αυτό και κατά τον φιλόσοφό μας, «το ευτυχισμένο ασυνείδητο βρίσκεται κάτω από τη στέγη ενός σπιτιού, ενώ η ψυχανάλυση, λέει, ασχολείται με τα άστεγα ασυνείδητα». Τι είναι το ευτυχισμένο ασυνείδητο;

Ευτυχισμένο ασυνείδητο, όπως το καταλαβαίνω εγώ είναι το ασυνείδητο εκείνο το οποίο μπορεί να εξέρχεται στο χώρο του Εγώ με όμορφες δόσεις ονείρων, με όμορφες δόσεις σοφής αλογίας, ελευθερίας δηλαδή από τον υπερπροσδιορισμό του υπερεγώ, ας πούμε, εις τρόπον ώστε ο άνθρωπος να είναι ένας ονειρευόμενος άνθρωπος, να είναι ένας ποιητής, να οικεί τον κόσμο ως ποιητής. Ευτυχισμένο ασυνείδητο έχουμε, όταν ο κόσμος, ο άνθρωπος οικεί τον κόσμο ως ποιητής. Και υπάρχει και το άστεγο ασυνείδητο, το ασυνείδητο που δεν μπόρεσε να ονειρευτεί, δεν μπόρεσε να εξέλθει στον κόσμο της ποίησης, και για το λόγο αυτό η ψυχανάλυση ασχολείται μαζί του αφού αυτό παράγει συμπτώματα, παράγει συγκρούσεις. Δεν ξέρω αν έχω συναντήσει πιο όμορφο ορισμό της νεύρωσης από αυτόν στα χρόνια που έχω περιδιαβεί στα εγχειρίδια. Ο ορισμός της νεύρωσης είναι ότι το ασυνείδητο παραμένει άστεγο, δηλαδή δεν έχει τρόπο ουσιαστικά να δικαιωθεί, δεν έχει τρόπο να εκφραστεί. Το σπίτι στεγάζει το ασυνείδητο υπ' αυτή την έννοια, δηλαδή κάνει τον άνθρωπο ικανό να ονειρεύεται, να ζει όχι μόνο λογικά αλλά και προλογικά. Δεν είναι ένα προλογικό βίωμα το σπίτι μας, το αγαπημένο σπίτι το παιδικό μας; Είναι ένα ισχυρό προλογικό –ήτοι υπαρξιακό– βίωμα και γι' αυτό, επισκεπτόμαστε ξανά και πάντα τις γωνιές του, τις υπέροχες σοφίτες όπου κανείς ανεβαίνει με πολλή προσοχή γιατί τρίζουν πάντα τα σκαλιά επικίνδυνα, το υπόγειο όπου είναι αδύνατον να μην ανακαλύψει κανείς κάτι καινούργιο, τις γωνιές όπου πάντοτε υπάρχουν θησαυροί, διότι πάντοτε κάποιος έχει αφήσει κάτι που δεν πρέπει ίσως να βρούμε. Λοιπόν, έτσι το ασυνείδητο είναι ευτυχισμένο και μπορεί ο άνθρωπος να ισορροπεί στη συνέχεια, ανατρέχοντας στο σπίτι εκείνο, το οποίο είναι το σπίτι των μύθων, είναι το σπίτι του παραμυθιού, είναι το λίκνο του ανθρώπου, επομένως, πριν απ' το πέταγμα στον κόσμο. Βλέπετε οι αρχιτέκτονες πόσο σημαντικά πράγματα έχετε να κάνετε και πόσο μεγάλα πράγματα είναι αυτά;

Βεβαίως ο Bachelard χρησιμοποιεί την έκφραση «διαβάζω ή γράφω ένα δωμάτιο ή σπίτι». Τι σημαίνει διαβάζω ένα δωμάτιο; Όντως, χρειάζεται να είναι κανείς αρχιτέκτονας για να το καταλάβει αυτό. Διαβάζεται ένα δωμάτιο, ναι. Δηλαδή, όπως διαβάζεις τη μουσική και γράφεις μουσική, δεν γράφεις ένα δωμάτιο, δεν είναι μια γραφή η αρχιτεκτονική τελικά; Είναι μια γραφή και μάλιστα υψηλή μορφή γραφής. Δεν πρόλαβα να αναφέρω βέβαια ότι ο Heidegger, αφού πει όλα αυτά, όσα προηγουμένως έλεγα, στο τέλος φτάνει να διαπιστώσει ότι η σημερινή «τεχνογραφειοκρατικοεπιστημονικοαρχιτεκτονική» του εύκολου κέρδους, όλα αυτά τα εξοντώνει, λέει, και γι' αυτό και παράγει αλλοτρίωση, παράγει εξορία. Η αρχιτεκτονική παράγει εξορία σήμερα. Δεν παράγει εξορία; Πώς στο σπίτι αυτό να επενδύσω ψυχικά, όχι μόνο γιατί δεν έχει σοφίτα και υπόγειο αφού στοιχίζουν φοβερά στην εφορία, ή και διότι δεν έχει μπαλκόνια, ας πούμε, αλλά και διότι δεν υπάρχει η δυνατότητα, ακόμη περισσότερο, να το φτιάξω εγώ. Μεγάλη υπόθεση να φτιάχνεις το σπίτι σου, να μετέχεις στο σχεδιασμό ή ακόμα και στην κατασκευή του. Ένα σπίτι είναι κάτι που φοριέται, ένα σπίτι είναι κάτι στο οποίο μέσα ενδύομαι την ύπαρξή μου. Είναι ένα ψυχοσωματικό γεγονός, ένα γεγονός, ας πούμε, το οποίο εκφράζει ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο διαμένω στον κόσμο. Επομένως, λέει ο Heidegger, έχουμε αλλοτρίωση σήμερα, διότι αυτοί οι οποίοι σήμερα κάνουν αρχιτεκτονική, δεν έχουν, λέει, συνήθως ευαισθησίες τέτοιες, οπότε παράγονται οι σημερινές τερατοπόλεις, οι οποίες εξ ορισμού παράγουν ταραγμένα ασυνείδητα. Εξ ορισμού παράγουν, δεν θα πω τη λέξη επαναστάτες γιατί αυτή είναι μια ιερή λέξη για μένα. Άλλο ο επαναστάτης και άλλο πράγμα ο άνθρωπος που απλά δεν αντέχει τη ζωή του. Αυτός ο δεύτερος είναι άλλο πράγμα. Αυτός είναι επαναστάτης χωρίς αιτία, είναι δηλαδή μάλλον ένας ταραξίας. Είναι ταραξίας χωρίς να ξέρει το γιατί, ψάχνει να βρει το γιατί, στο μεταξύ όμως είναι διαταραγμένος, στο μεταξύ έχει συχνά καταστραφεί. Οι μεγάλες επαναστάσεις θέλουν αιτία, θέλουν όραμα. Επανάσταση μπορεί να κάνει κανείς όταν βλέπει έτσι το κίτριν και τον κόσμο που διαμένει, έτσι όπως είπαμε, ποιητικά στον κόσμο. Αυτός είναι ένας επαναστάτης πάντοτε, διότι αυτός ξέρει τι είναι ελευθερία καταρχήν, ξέρει τι είναι νόημα. Λοιπόν, με τέτοιο εξοπλισμό μπορούμε να επιχειρήσουμε μια μικρή είσοδο στη θεολογία.

Για να αρχίσουμε, θέλω να θυμίσω ότι είπα για να σχολιάσω τον Heidegger και τον Bachelard, δηλαδή ότι ο άνθρωπος είναι σε διάλογο με το χώρο. Είδαμε ότι αυτό συμβαίνει επειδή ο άνθρωπος είναι σε διάλογο συνεχή με το Είναι. Δεν είναι, δηλαδή, κάποιος που απλά κατέχεται από το Είναι. Πρόκειται για κάποιον ο

ο οποίος μετέχει στο Είναι, διότι αυτό σημαίνει ότι διαλέγεται με το Είναι. Διαλέγομαι σημαίνει λέω τα δικά μου στο Είναι, ήγουν στο Θεό για τους θεολόγους, και μου λέει και αυτός τα δικά Του. Τσακωνόμαστε, συμφιλιωνόμαστε. Η Παλαιά Διαθήκη είναι ένα βιβλίο για παράδειγμα το οποίο κανένας ηθικολόγος δεν μπορεί να το διαβάσει με τίποτα. Αν είσαι ηθικιστής, όπως είναι σήμερα οι Έλληνες δημοσιογράφοι ή οι Έλληνες άθεοι, που είναι ηθικιστές ως το κόκαλο, δεν μπορείς να διαβάσεις την Παλαιά Διαθήκη, διότι είναι ένα βιβλίο υπαρξιακού διαλόγου. Ο διάλογος τι σημαίνει; Και συμπλοκή υπάρχει στο διάλογο και αντιπαράθεση και διαφωνία και συμφωνία και φίλιωμα και μεγάλες στιγμές και μεγάλες αγάπες και μικρές στιγμές και μικρές αγάπες. Λοιπόν, εν πάση περιπτώσει στη θεολογία η κορύφωση του διαλόγου αυτού λέγεται Ενσάρκωση του Θεού Λόγου. Η Ενσάρκωση του Λόγου είναι η κορύφωση του διαλόγου μεταξύ κτιστού Είναι και Θεού, διότι υποτίθεται εδώ ότι ο Θεός ο ίδιος αναλαμβάνει προσωπικά όλη την απορία και τον ίδιο το θάνατο του ανθρώπου. Και τον αναλαμβάνει μέσα στη δική του αναλογική – η λέξη αναλογία είναι πάρα πολύ σημαντική για την ορθόδοξη θεολογική παράδοση – δράση και αντίληψη. Πράττει δηλαδή ο Θεός ανάλογα προς αυτό που είναι και πού χρειάζεται πραγματικά και στο βάθος του ο άνθρωπος. Και ο άνθρωπος, βέβαια, αναλογικά εκτείνεται προς τον Θεό, μέσω του δικού του δημιουργικού λόγου, για να ακούσει την απόκρισή Του. Άλλωστε, κάθε ενέργεια του Θεού μέσα στο Χριστό εκτελείται με τον τρόπο του ανθρώπου και κάθε ενέργεια του ανθρώπου μέσα στο Χριστό εκτελείται με τον τρόπο του Θεού. Αυτός είναι ένας διάλογος ο οποίος καθιστά τον ανθρώπινο χώρο επιπλέον, σαν να μην έφταναν όλα αυτά που είπαμε πριν, *χώρα του ακωρήτου*.

Σας θυμίζω ότι η έννοια του χώρου, της χώρας, στον Πλάτωνα είναι μια πολύ σημαντική έννοια, που, αν την ερμηνεύσουμε υπαρξιακά, σημαίνει ουσιαστικά τη δεκτικότητα του κόσμου, το ότι ο κόσμος είναι *δεκτικός του Θεού*, μπορεί δηλαδή, θα λέγαμε τολμηρά, να γίνει σκηνώμα Του. Ο Πλάτων είναι πολύ μεγάλος θεολόγος για δύο λόγους. Πρώτα, γιατί συνέλαβε τη δεκτικότητα, όπως είπαμε, του κόσμου και δεύτερον διότι κατάλαβε, στην κορύφωση αυτού του στοχασμού, ότι «θεός ανθρώπου ου μίγνυται» (Συμπόσιο). Παρά το ότι είμαστε έτοιμοι να τον δεχτούμε, δεν μπορούμε, οντολογικά και ψυχοσωματικά και όχι απλώς διανοητικά, να τον συναντήσουμε. Και εκεί καταρρέει ο Πλάτων και γίνεται ξανά πολιτικός αναμορφωτής, προδίδοντας εμμέσως τον Σωκράτη, τον οποίο η πόλη εσκότωσε. Διότι στο ξεκίνημά του, επειδή ακριβώς σκότωσε τον Σωκράτη η πόλη, θα γίνει μεταφυσικός ο Πλάτων. Όταν θα δει όμως ότι η μεταφυσική δεν μπορεί να φτάσει σ' αυτό το οποίο ονειρεύεται, την πλήρη, δηλαδή, μετοχή στο Εν, θα ξαναγίνει πολιτικός και σκληρός μάλιστα πολιτικός φιλόσοφος, για να να μην πω τη λέξη, όπως την είπε ήδη ο Ρορρερ, ολοκληρωτικός¹. Πάντως, εδώ γίνεται «χώρα του ακωρήτου» ο άνθρωπος, δηλαδή γίνεται στην κυριολεξία – εδώ μπαίνουμε στις μεγάλες αναλογίες – γίνεται τόπος όπου μπορεί να σκηνώσει πραγματικά και «ουσιωδώς», ακόμα και ο Θεός ή κυρίως ο Θεός, ενάντια στην Πλατωνική διαπίστωση, σύμφωνα όμως με την Πλατωνική υπόγεια τρελή ελπίδα. Κατά την ταπεινή μου γνώμη, δεν υπάρχει μεγαλύτερη προοπτική απ' αυτή για τον άνθρωπο. Δεν ξέρω πώς μπορεί αυτό κανείς να το καταλάβει. Όσοι το καταλαβαίνουν όμως, καταλαβαίνουν ότι αυτή είναι η μεγίστη προοπτική. Είναι η προοπτική πραγματικά να γίνει ο άνθρωπος, χωρίς να πάψει να είναι άνθρωπος, χώρος του Θεού και αντίστροφα ο Θεός χώρος του ανθρώπου. Να δώσει ο Θεός την άπειρη επέκταση στον άνθρωπο, την οποία αυτός με άπειρους συμβολικούς τρόπους επιθυμεί και χωρίς την οποία δεν ξέρουμε αν τίποτα έχει κατά βάση νόημα στη σύντομη ζωή μας.

Αλλά πλησιάζουμε στο τέλος της εισήγησης αυτής. Οι μεγάλες αναλογίες για τις οποίες μίλησα υπάρχουν για παράδειγμα στη *Μυσταγωγία* του αγίου Μαξίμου του Ομολογητή. Βλέπουμε αίφνης εκεί να είναι η Εκκλησία, τα ίδιο το κτίσμα που λέγεται επίσης εκκλησία, τύπος του Θεού, τύπος του κόσμου, τύπος του ανθρώπου, για διαφορετικούς λόγους. Είναι τύπος του Θεού, γιατί μαζεύει όλα τα όντα, όλους τους ανθρώπους μέσα της αδιακρίτως φυλής, γένους, χρώματος, ύψους, βάρους, πολιτικής και όλα αυτά. Είναι τύπος του κόσμου, διότι περιλαμβάνει τα αισθητά και τα νοητά, ό,τι μπορούμε να καταλάβουμε και ό,τι μπορούμε να

1. Για τα παραπάνω θέματα βλ. το βιβλίο Νικόλαος Λουδοβίκος, *Θεολογική Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 2003. Ο συγγραφέας δεν κατέθεσε εδώ άλλη βιβλιογραφία ή παραπομπές.

αγγίζουμε, στο χώρο της. Και τα φιλοξενεί αυτά μέσα στο χώρο της, ή, καλύτερα, τους προσφέρει το χώρο. Και είναι και τύπος του ανθρώπου τελικά. Όπως ο άνθρωπος έχει ψυχή, δηλαδή έχει ένα χώρο όπου αντιλαμβάνεται την ελευθερία – να το πούμε έτσι – και ταυτόχρονα σώμα, ένα χώρο όπου ζει τον κόσμο, πλήν τα δύο συνδεδεμένα αρρήκτως και απολύτως τόσο μεταξύ τους όσο και με τις «σωματοψυχές» των άλλων ανθρώπων, η Εκκλησία είναι τόπος σωματοψυχικής κοινωνίας μέσα στην ετερότητα. Ο χώρος γίνεται χώρος ενότητας. Δεν είναι απλώς ο χώρος όπου βρίσκω τον εαυτό μου. Είναι και ο χώρος όπου βρίσκω και τον άλλο. Αυτή η «λεπτομέρεια» βαθιάει το χώρο τον υπαρξιακό σε χώρο *εσχατολογικό*, χώρο δηλαδή της τελικής σύναξης των πάντων μέσα στην αγάπη του Θεού. Γίνεται ένας Ευχαριστιακός χώρος η Εκκλησία. Ένας Ευχαριστιακός χώρος (και εδώ αναφέρομαι βέβαια στο θεμελιώδες εκκλησιαστικό μυστήριο της Ευχαριστίας) είναι ένας χώρος όπου ο κόσμος γίνεται κοινή μας προσφορά στο Θεό και στη συνέχεια γίνεται κοινό μας μοίρασμα. Βλέπετε, η ενότητά μας στο χώρο τον εκκλησιαστικό δεν είναι μια ενότητα ιδεών. Δεν είναι μια ενότητα συγκατανεύσεων. Είναι μια ενότητα της οποίας πεδίο είναι ο ίδιος ο κόσμος. Είμαστε ενωμένοι στην κοινή μας προσφορά του κόσμου στον Θεό. Και είμαστε, επίσης, ενωμένοι οντολογικά στο κοινό μας μοίρασμα του κόσμου, όπως έρχεται εξαγιασμένο από τον Θεό, «Τα σα εκ των σων σοι προσφέρομεν» και στη συνέχεια «μετά φόβου Θεού, πίστεως και αγάπης προσέλθετε». Το μοίρασμα του κόσμου το εξαγιασμένο, η προσφορά του κόσμου, δηλαδή, είναι μια οντολογική σαφώς ενότητα εσχατολογικού χαρακτήρα.

Εσχατολογικού λοιπόν χαρακτήρα τι σημαίνει; *Εικονίζει*, όπως λέμε θεολογικά, αυτό που ονομάζουμε *Βασιλεία του Θεού*. Τι είναι η Βασιλεία του Θεού; Τώρα δεν πρέπει να προφέρουμε καν τον όρο αυτό. Τα σύγχρονα «δημοκρατικά» ήθη τρομάζουν με αυτόν. Πώς να συλλάβεις την έννοια της περικύρωσης, την έννοια του ομοουσίου σε μια Βασιλεία; Πρόκειται όμως για τη Βασιλεία της *αγαπητικής κενώσεως*, είναι αυτή μέσα στην οποία είμαι τόπος όλων των άλλων και ο καθένας είναι τόπος για μένα και περιδιαβαίνω σε μύριους άλλους ανθρώπινους τόπους και είναι όλοι δικό μου και είμαι κι εγώ τόπος για όλους τους άλλους. Είναι ο τόπος όπου ο Θεός περιπολεί «εν μέσω θεών», κατά το Ψαλμικό. Είναι ο τόπος ως ο απόλυτος χώρος όπου αξίζει να διαμένει ο άνθρωπος περιέχοντας και περιεχόμενος στο Όλον, είναι το άδηλο όνειρο του Heidegger ή καλύτερα το όνειρο του Bachelard. Στην πραγματικότητα, είναι ο τόπος ο υπέρτατος, ο εσχατολογικός τόπος, όπου εκτελείται αυτό το μέγα μυστήριο, λέει, του υπερφυσούς γάμου κτιστού και ακτίστου – έτσι το λέει ο άγιος Μάξιμος- το οποίο, λέει, δεν μπορούμε να το ονομάσουμε, δεν μπορούμε να το περιγράψουμε και το οποίο, όμως, παρά ταύτα είναι ό,τι μεγαλύτερο στην προοπτική αυτή μας έχει δοθεί. Επομένως, ο εκκλησιαστικός χώρος είναι ένας υπαρξιακός χώρος, ο οποίος ουσιαστικά τείνει να γίνεται εσχατολογικός χώρος να γίνεται ένα εσχατολογικό, οντολογικό γεγονός κοινωνίας όλων με όλους χωρίς καμία διάκριση, χώρος όπου αναίτιώς κοινωνούμε. Δεν ρωτούμε καν ποιος είναι ο άλλος, γιατί είναι αδερφός. Πρέπει να ξέρεις το επώνυμο του άλλου, όταν δεν ξέρεις ότι είναι αδερφός. Αν είναι αδερφός, δεν χρειάζεται να ρωτήσεις παρά το μικρό του όνομα. Και κάποιοι άλλοι προσαγορεύονται Πατέρες για τον ίδιο λόγο. Όλα αυτά είναι μια εσχατολογική καθαρά προοπτική, παρά ταύτα, πάρα πολύ σημαντική για να μπορούμε να καταλάβουμε πού θέλει τελικά να πορευθεί η ανθρώπινη ιστορία. Πρόκειται, τελικά, για διεργασίες που υπερβαίνουν το βιολογικό προσδιορισμό, όχι για να τον καταργήσουν, αλλά για να τον κάνουν πολύ βαθύτερο. Υπερβαίνουν και τους ιστορικούς προσδιορισμούς, επίσης, όχι για να τους καταργήσουν, αλλά για να τους κάνουν πολύ περισσότερο σοφούς. Το σημαντικό για μας εδώ είναι πως όλα τα παραπάνω εκφράζονται αρχιτεκτονικά στο βυζαντινό ναό και, δυνητικά, σε κάθε αρχιτεκτονικό εγχείρημα το οποίο υπηρετεί τον τοκετό του προσώπου, ως άνοιγμα όλου του ανθρώπου σε όλον τον Θεό και στους άλλους ανθρώπους, το οποίο εκφράζεται οντολογικά στο μυστήριο της ελεύθερης και ασύγχυτης ένωσης των δύο φύσεων, θείας και ανθρώπινης, στο ένα Πρόσωπο του Θεού Λόγου.

Εδώ, λοιπόν, να κάνω μια μικρή ανακεφαλαίωση και να τελειώσω. Κάναμε μια πρωθύστερη ερμηνεία του τρόπου της αντίληψης του χώρου στη βυζαντινή θεολογική προοπτική, ξεκινώντας απ' τον διάλογο ανθρώπου και χώρου, τον ανθρωποχώρο και τον χωροάνθρωπο, όπως βρίσκεται στον Heidegger και όπως βρίσκεται στον Bachelard, μιλώντας για τον κόσμο ως χώρο του ανθρώπου, μιλώντας για το χώρο ως χαρακτη-

ριστικό του Είναι μας, μιλώντας για την αρχιτεκτονική ως τοκετό μέσα στο χωρόχρονο του ανθρώπου, μιλώντας για τη χωροποίηση, την ποίηση χώρου, την παραγωγή χώρου από μέρους της τέχνης. Και, στη συνέχεια, μιλήσαμε για την ανθρωποκοσμολογία του Bachelard, για το χώρο του σπιτιού ως λίκνο του ανθρώπου, για τη στέγη του ασυνειδήτου που γίνεται ένα αναπαυμένο ασυνείδητο. Μετά, μπήκαμε στο χώρο του βυζαντινού ναού και είπαμε ότι ο χώρος αυτός είναι ένας χώρος όπου εικονίζεται ο διάλογος, μέσω της Ενσάρκωσης του Λόγου, με το υπέρτατο νόημα που μπορεί να σαρκωθεί. Και γίνεται ο άνθρωπος εδώ «χώρα του ακωρήτου», αυτού που δεν μπορεί να χωρέσει που παρά ταύτα θέλει πολύ να χωρέσει. Και ο ένας και ο άλλος. Και ο χωρούμενος και ο χωρών. Μιλήσαμε για την εκκλησία ως τύπο του Θεού και τύπο του κόσμου και τύπο του ανθρώπου. Μιλήσαμε, δηλαδή, για το χώρο τον εκκλησιαστικό, όπου τελεσιουργείται ως Ευχαριστιακός χώρος το μυστήριο αυτής της απαρομοίωσης ενότητας μεταξύ μας, ενότητας οντολογικής, διότι είναι μια ενότητα στην προσφορά του κόσμου στον Θεό και στο μοίρασμά του και ενότητας ταυτόχρονα που παραπέμπει στα έσχατα, οπότε θα πραγματωθεί εντελώς μέσα στο ένα το άλλο, μέσα στον Θεό ο πλήρης άνθρωπος.

Βρήκα, όμως, μια όμορφη φράση του Bachelard με την οποία θα τελειώσω. Το αξίωμα «ο άνθρωπος να κατοικεί παντού, χωρίς να κλείνεται πουθενά». Το έργο της αρχιτεκτονικής – και νομίζω ότι είναι και θεολογική, επίσης, αυτή η επιδίωξη – όταν θέλει να γίνει η αρχιτεκτονική εκκλησιαστική, είναι να βάσει τον άνθρωπο να κατοικεί μεν μ' όλη την ασφάλεια και μ' όλη την ομορφιά του κατοικείν, χωρίς όμως να κλείνεται πουθενά. Όπως λέει ένας Γάλλος ποιητής, έχω ένα σπίτι, όχι από γυαλί, φυσικά όχι από ξύλο ούτε από σίδηρο, διότι μου ενισχύουν την κλειστοφοβία, αλλά ούτε και από γυαλί. Έχω ένα σπίτι από υδρατμούς, λέει. Κι ανάλογα με το πώς αναπνέω ο τοίχος γίνεται πιο πυκνός ή πιο αραιός και μπορώ ακόμα και να εξέρχομαι από το σπίτι μου, ενώ ταυτόχρονα μπορώ και να κατοικώ μέσα. Να κατοικώ, χωρίς να κλείνομαι. Ευχαριστώ πολύ.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Ευχαριστούμε πολύ τον πατέρα Νικόλαο Λουδοβίκο. Νομίζω ότι έχει πει τόσα πολλά πράγματα που θα σας έχει κινήσει διάφορες σκέψεις και είναι βέβαιο ότι διάφορα ερωτήματα θα έχουν δημιουργηθεί. Αν πρόκειται για κάποιες διευκρινιστικές ερωτήσεις, θα παρακαλούσα να γίνουν τώρα, ενώ σχόλια θα γίνουν στο τέλος, στη πιο συνολική συζήτηση, στην οποία θα έχουμε τη συμμετοχή και άλλων προσκεκλημένων. Παρακαλώ, λοιπόν, για διευκρινιστικές ερωτήσεις.

ĆURČIĆ: Thank you. May I speak in English?

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ: Of course. Yes.

ĆURČIĆ: I thank you for lifting the fear in us of thinking about space without space, as we know it. So, we are privileged to be in this room but not be in it. And this is the most difficult thing in human association with space as you clearly pointed out throughout your presentation and I am very grateful for that. Now I would like to ask a small question, if I may, with regard to my attempt to understand Byzantine art in the context of Byzantine architecture. And I would like to ask a very pointed question. Is a church without interior decoration and without paintings a real thing in terms of its symbolic impartations? Is the physical space defined by walls a possibility or does what we see on the walls become a possibility of our trying to understand that which we can not contain?

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Σας ευχαριστώ. Καταρχήν, να εξηγήσω ίσως την ερώτηση για όσους δεν έχουν πλήρως καταλάβει. Η ερώτηση ήταν για το αν στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, τη “ναοποιία” δηλαδή ειδικά, αρκεί, θα λέγαμε, η τοικοποιία για να αντιληφθούμε την αναγωγικότητα και την ειδική χρήση του χώρου ή οπωσδήποτε

θα πρέπει να υπάρχει και ζωγραφική στους τοίχους και ποιος είναι ο ρόλος αυτής της ζωγραφικής, η οποία ταυτόχρονα μας μυεί και μας βοηθά σ' αυτό το πράγμα. Χρειάζεται αυτό να υπάρχει με το άλλο ή αρκεί η αρχιτεκτονική; Εγώ θα πω το εξής. Πάντοτε, αυτό που με συγκλονίζει προσωπικά στη βυζαντινή αρχιτεκτονική είναι η τοικοποιία. Και θα το εξηγήσω αυτό. Θα 'λεγα όχι μόνο η τοικοποιία με την έννοια τη συμβολική αλλά και τοικοποιία με την έννοια την υλική, το πώς γίνεται ο τοίχος. Ακόμη και η αρμολογία του τοίχου, το τι μπαίνει μέσα στον τοίχο... Ο τοίχος είναι ένα προσκύνημα επίσης, είναι ένα γεγονός λατρείας. Αν δείτε πώς φτιάχνουν παλιούς ναούς, τώρα πια τα ξεκάσαμε αυτά. Που δηλαδή σε κάθε τόσες πέτρες θα μπει κι ένας σταυρός, θα μπει κι ένα τούβλο ειδικό και μια παράσταση ειδική κι ένα ψάρι κλπ. Δηλαδή, η αρχιτεκτονική είναι εδώ μια λατρευτική πράξη. Μπορείς να πεις ότι αυτός που κάνει αρχιτεκτονική εκείνη τη στιγμή ζει αυτό το οποίο λέει ο Bachelard. Τι θα πει, λέει, να εσωτερικεύω το χώρο; Σημαίνει να ζω, με πολύ μεγάλη ένταση το χώρο. Ο βυζαντινός αρχιτέκτονας ζει με πολύ μεγάλη ένταση το χώρο, δηλαδή ζει πολύ εντατικά μέσα του το γεγονός ότι κτίζει εκείνη τη στιγμή, δηλαδή μορφοποιεί χώρο, δηλαδή παράγει χώρο για να κατοικήσει ο άνθρωπος μαζί με τον Θεό. Το ζει αυτό με μεγάλη προσοχή και ένταση. Δεν κάνει μια δουλειά απλά οικοδομική αλλά κάνει μια λειτουργία. Και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο μπορείτε να πάτε σε ένα βυζαντινό ναό έτσι φτιαγμένο, ο οποίος είναι παλιός και δεν έχει τίποτα άλλο από τοίχους, έχουν πέσει όλα, και να νιώσετε ένα εκπληκτικό ωκεάνιο βίωμα, όπως το λέει ο Romain Roland. Να νιώσετε, δηλαδή, ένα υπέροχο πράγμα, που το νιώθουν ακόμα και άθεοι. Μια φορά, όταν σπούδαζα ψυχολογία, ήρθε ένας φίλος και μου κάνει το εξής ερώτημα. Μου λέει, έχω μια απορία να σου εκθέσω. Εγώ είμαι άθεος – φυσικός ή μαθηματικός ήταν, κάτι τέτοιο – αλλά, όταν πάω μέσα σ' ένα ναό, νιώθω όμορφα και δεν θέλω να νιώθω όμορφα, διότι είμαι άθεος. Τι έχεις να μου πεις γι' αυτό; Καταλαβαίνετε τι πράγμα είναι η αρχιτεκτονική, δηλαδή καταλαβαίνετε τι πράγμα είναι η τέχνη; Γιατί χρειάζεται η τέχνη; Αυτός ήταν άθεος και απέρριπτε έναν άσχημο θεό που κι εγώ τον απέρριπτα για να γίνω, όμως, πιστός. Λοιπόν, το θέμα είναι ότι ο Θεός είναι κάτι ευτυχώς πολύ περισσότερο. Η τέχνη δείχνει, χωρίς να μιλάει, δεν αρθρώνει έννοιες, δεν λέει το «υπέριπτο ον», το “unmoved mover”, ας πούμε. Σου λέει «κοίτα», σου ανοίγει ένα παράθυρο. Και βλέπεις... Λοιπόν, αν τώρα οι εικόνες είναι φτιαγμένες με το ίδιο πνεύμα, βοηθούν και το τονίζω διότι υπάρχουν εικόνες σήμερα, που είναι φτιαγμένες στο πόδι για βιοποριστικούς και μόνο λόγους. Μπαίνει κανείς μέσα και νιώθει σαν είναι μέσα σε ένα λουστραρισμένο χώρο υποδοχής, ας πούμε. Πονάει η ψυχή σου. Μόλις μπεις στο ναό το βυζαντινό, αμέσως κάτι σ' αρπάζει, χωρίς να το θες. Και θυμάμαι πώς είχα απαντήσει σ' αυτό το παιδί, στο φίλο αυτό: όταν πας σ' ένα δάσος, όταν βλέπεις μια ωραία κοπέλα στο δρόμο και σου αρέσει, κάθεται και αναλύεις το γιατί με μαθηματικά ή χημεία; Αφησε αυτό το πράγμα να ζήσει μέσα σου, να δούμε τι έχει αυτό να σου μάθει. Όταν ο ναός είναι έτσι φτιαγμένος, ούτως ώστε τα μαθηματικά να ανοίγονται στην εκπληκτική σιωπή της ομορφιάς των κόσμων του Θεού είναι αρκετός και υπεραρκετός μάλιστα για κάποιον λόγο που δεν τον ξέρουμε, ευτυχώς. Δεν ξέρουμε γιατί, δόξα στον Κύριο, δεν ξέρουμε γιατί μας αρέσει, ξέρουμε όμως πώς μας διευρύνει αναπάντεχα. Εάν έχει και μέσα εικονογραφία με την ίδια νοοτροπία φτιαγμένη, ακόμα καλύτερα.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Να ευχαριστήσουμε πολύ και για την ερώτηση και για την απάντηση. Ο πατέρας Λουδοβίκος μας μετέφερε ουσιαστικά σε συμβολισμούς στους οποίους οι τοίχοι και οι λίθοι του ναού συμβολίζουν ανθρώπους, τους πιστούς. Το θέμα αυτό έχει απασχολήσει ήδη το ερευνητικό έργο *Αρχιτεκτονική ως Εικόνα* ... Το λόγο έχει ο κ. Μπακιρτζής. Παρακαλώ.

ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ: Ευχαριστώ πολύ για την ομιλία σας. Μου έδωσε διάφορες ιδέες για τις οποίες θα μιλήσουμε το απόγευμα. Εδώ, τώρα, έχω μία ερώτηση να σας κάνω και μία παρατήρηση σχετικά με την απάντηση που δώσατε στην ερώτηση του κ. Ξυρζιό. Αρχίζω με το δεύτερο. Κρατώ την απάντησή σας στην ερώτηση του κ. Ξυρζιό για το απόγευμα, που είναι πιο γενικό, διότι έχω διαφορετική άποψη από εσάς.

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ: Ως προς αυτό τώρα;

ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ: Ως προς την απάντηση που δώσατε, σχετικά με το ρόλο του εσωτερικού κόσμου μιας εκκλησίας στη διαμόρφωση αυτής της εικόνας και του πνεύματος για το οποίο έχετε μιλήσει.

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Εγώ δεν είπα πάντως ότι διαφωνώ με την ύπαρξη διακόσμου. Είπα ότι θέλω να είναι στο ίδιο πνεύμα. Καταλάβατε; Την αγιογραφία την αγαπώ πολύ, αλλά θέλω να είναι και η αγιογραφία στο ίδιο πνεύμα. Λέω ότι ακόμα κι αν δεν υπάρχει, αν ένας ναός είναι έτσι φτιαγμένος ήδη μας υποβάλλει. Για να γίνω πιο σαφής να σας αναφέρω ένα βίωμα που είχα. Τελευταία, είχα πάει στο ναό του αγίου Σεργίου και Βάκκου στην Κωνσταντινούπολη – τζαμί σήμερα – ο οποίος ήταν το πρότυπο της Αγίας Σοφίας, όπως ξέρετε. Κατασκεύασαν το ναό του αγίου Σεργίου και Βάκκου και μετά τον αντιγράψανε σε μεγάλη κλίμακα και κατέληξαν στη δημιουργία της Αγίας Σοφίας. Λοιπόν, δεν με πείραξε καθόλου που ήταν τζαμί. Καθόλου. Αισθανόμουν μέσα του την παρουσία του χριστιανικού Θεού και της χριστιανικής θεολογίας συνεχώς. Μ' αυτή την έννοια είπα ότι η αρχιτεκτονική είναι μια ολόκληρη θεολογία από μόνη της. Αν έχει και αγιογραφία, ακόμα καλύτερα. Όχι όμως ότι χρειάζεται την αγιογραφία επειδή δεν είναι θεολογικά επαρκής. Η αρχιτεκτονική είναι θεολογικά επαρκής και επομένως έχουμε δυο όμορφα πράγματα μαζί, αν έχουμε και αγιογραφία. Όχι ότι δεν χρειαζόμαστε την τελευταία...

ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ: Μια και έγινε συζήτηση τώρα, θα πω την άποψή μου τώρα και όχι το απόγευμα. Πιστεύω ότι η απάντησή σας εδόθη, βασισμένη σε μία λατρεία που έχετε στην έννοια της τέχνης και της αρχιτεκτονικής, δείγμα της οποίας λατρείας δείξατε στην ομιλία σας. Θα φέρω, όμως, ένα παράδειγμα από την ιστορία, η οποία λέει διαφορετικά πράγματα. Όταν κατελήφθη η Θεσσαλονίκη, ο Μουράτ, δίδοντας βάση και πιεζόμενος από Οθωμανούς οι οποίοι βρίσκονταν μέσα στην πόλη, αποφάσισε και άφησε τη βασιλική του Αγίου Δημητρίου στα χέρια των Χριστιανών, όπως λένε τα κείμενα, μ' έναν όρο. Ο όρος ήταν να αφαιρεθεί από το εσωτερικό της εκκλησίας ο *κόσμος*. Αποτέλεσμα μέσα σε εξήντα χρόνια η βασιλική μετετράπη σ' έναν ουδέτερο πρώτα χώρο, διότι βλέπουμε να δίδει στέγη σε έργα μη εκκλησιαστικά, και κατόπιν, θαρρείς και μόνη της, μετετράπη σε τέμενος. Άρα, η εκκλησία η βασιλική του Αγίου Δημητρίου χωρίς τον *κόσμο* δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως εκκλησία.

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Ίσως επειδή ο *κόσμος* υπήρχε και αφαιρέθηκε. Κι αυτό υπέβαλε σε όλους όσους ήταν παρόντες την ιδέα ότι δεν είναι πια δικό τους αυτό το κτίσμα. Λοιπόν, αυτό είναι άλλη ιστορία, την άλλη ίσως ερώτηση.

ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ: Η ερώτηση που έχω να κάνω είναι ότι χώρος υπάρχει και στον τάφο. Ας πάμε στη βυζαντινή περίοδο όπου οι τάφοι είναι σε γενικές γραμμές τριών κατηγοριών, οι καλυβίτες, οι κιβωτιόσχημοι και οι καμαροσκεπείς. Ουσιαστικά χώρος δημιουργείται στους καμαροσκεπείς. Τι συμβαίνει με τον ταφικό χώρο;

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Να μια ερώτηση την οποία θα κάνω εγώ σε σας. Εγώ δεν είμαι αρχιτέκτονας. Βέβαια, τώρα δυο λεπτά να τα βάλουμε σε μια τάξη γιατί ένας ποιητής που αγαπούσα, ο Παπαδίσας, έλεγε ότι υπάρχουν ποιητές που γράφουν και ποιητές που διαβάζουν ποίηση. Λοιπόν, εγώ δεν είμαι αρχιτέκτονας με την έννοια να παράγω αρχιτεκτονική ούτε έχω κάποια σχέση μ' αυτά. Ούτε ζωγράφος είμαι, αλλά είμαι κάποιος που καταναλώνει, δηλαδή είμαι κάποιος που, όπως είπατε εσείς, αγαπάει, ας πούμε. Δεν μπορώ όμως να δώσω απάντηση εγώ σε όλα τα ερωτήματα τα οποία παράγονται και τα οποία είναι τέτοιας φύσεως. Δηλαδή, γιατί οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι κλπ. Δεν έχω τη δυνατότητα να δώσω τέτοιου είδους απαντήσεις.

Θα ρωτούσα εγώ εσάς αυτό το πράγμα με βάση όσα είπαμε. Πώς το εξηγείτε αυτό εσείς; Είστε πιο ειδικοί από μένα. Νομίζω είμαι σαφής. Φανταστείτε τώρα να έχουμε απαντήσεις για όλα τα αρχιτεκτονικά προβλήματα τα οποία προκύπτουν. Εγώ αισθάνομαι ότι η συμβολική του τάφου έχει κι αυτή μια θεολογία. Για τα είδη των τάφων στο Βυζάντιο άκουσα για πρώτη φορά σήμερα και αν τυχόν έχετε να καταθέσετε κάτι το οποίο βοηθάει τον προβληματισμό που έχουμε εδώ, τότε θα το ακούσω πολύ ευχαρίστως.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Δύο λεπτά να πω κάτι. Να διευκρινίσω μάλλον, επειδή δεν γνωριζόμαστε όλοι εδώ. Ο κ. Μπακιριτζής είναι αρχαιολόγος, δεν είναι αρχιτέκτονας. Βέβαια, υπάρχουν εδώ τόσο αρχαιολόγοι όσο και αρχιτέκτονες, γιατί όλους μας ενδιαφέρει το θέμα. Και το διευκρινίζω, μόνο και μόνο, για να ληφθεί υπόψη ποιος σε ποιον μιλάει και από ποια σκοπιά. Βλέπετε σε κάθε επιστήμη εξελίσσονται διαφορετικά οι οπτικές και είναι σημαντικό να το γνωρίζουμε. Επιπλέον, για το θέμα του τάφου, ως μικρού χώρου και βέβαια μπορεί κανείς δει ακόμα και σε πολύ μικρό χώρο αυτά που αναφέρατε στην ομιλία σας. Δηλαδή, μπορεί κανείς να τραβήξει στα άκρα αυτές τις έννοιες και αυτές τις σκέψεις και να δει τι ακριβώς γίνεται στα όρια του θέματός μας...

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Αυτό θα με ενδιέφερε κι εμένα να το ακούσω.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: ...μπορεί να τις μεταφέρει σε εξαιρετικά μικρό χώρο, ακόμα και σε επίπεδο μικροαντικειμένου. Ούτε καν, δηλαδή, τάφου που έχει διαστάσεις χώρου στον οποίο χωράει μέσα ένας μόνο νεκρός άνθρωπος, ή μερικοί μαζί. Υπάρχει, λοιπόν, ένας μεγάλος προβληματισμός ο οποίος, πρέπει να πω, ότι είναι σε εξέλιξη μέσω έρευνας και διαφόρων εκδηλώσεων που συμβαίνουν γύρω από αυτά τα θέματα και θα μπορέσουμε, ελπίζω, να τα συζητήσουμε, ίσως, κάποια άλλη στιγμή. Αναφέρομαι στο έργο *Αρχιτεκτονική ως εικόνα* που είναι σε εξέλιξη και που περιλαμβάνει ανάλογες προσεγγίσεις. Ήθελα, απλώς, να το θέσω υπόψη σας γιατί είναι σημαντικό και στη συνέχεια να δώσω και πάλι το λόγο στον κ. Μπακιριτζή αν θέλει να συνεχίσει τώρα με μια άλλη ερώτηση. Όχι;

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Ο τάφος, να ξέρετε, στη θεολογία ήταν πάντοτε η υλοποίηση μιας ικεσίας, ενός αιτήματος. Γι' αυτό βλέπετε ο σταυρός στον τάφο είναι κενός. Ο χριστιανικός τάφος είναι φτιαγμένος ως μια ικεσία για την Ανάσταση. Δηλαδή, είναι ένα σημείο όπου περιμένουμε, είναι ένας χώρος αναμονής ο τάφος.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Γι' αυτό μίλησα για μικρούς χώρους.

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Δεν είναι, δηλαδή, ένας χώρος εγκατασκνώσεως της δόξας του ανθρώπου. Δεν είναι ο άνθρωπος ο οποίος εκεί μέσα για κάποιο λόγο αιώνως λαμπρύνεται. Η δόξα του ανθρώπου δεν είναι ο τάφος του. Ο τάφος είναι μια επισταθμία, ένας σταθμός που όσο και αν σημαδεύεται εξωτερικά με την αξία του ανθρώπου, έχει να κάνει πάντοτε με μια μετάβαση. Γι' αυτό και δεν βάζουμε συνήθως στον χριστιανικό τάφο ούτε όπλα ούτε εφόδια ούτε πράγματα ούτε κτερίσματα, διότι είναι ένας τόπος όπου κανείς μένει για τώρα, αλλά δεν μένει για πάντα.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Αν και ως έκφραση της άκρας ταπείνωσης του ανθρώπου, έχει ένα μεγαλείο, κατά τη γνώμη μου.

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Έχει ένα μεγαλείο. Δεν είναι όμως εκείνο το μεγαλείο του τάφου του Φιλίππου ο

οποίος (τάφος) εκεί πέρα είναι ουσιαστικά το λαμπρό επιστέγασμα μιας λαμπρής ζωής πού όμως τέλειωσε για πάντα...

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Όχι αυτού του τάφου... ωστόσο, ανεξάρτητα από το φιλοσοφικό-θρησκευολογικό πλαίσιο θεωρώ ότι ο θάνατος είναι η άκρα ταπείνωση για τον άνθρωπο... αλλά θα έχουμε την ευκαιρία αργότερα να πούμε πολύ περισσότερα. Λοιπόν, θα ήθελα να σας ευχαριστήσω και για να μπορέσει η κ. Σαράντη να αρχίσει έγκαιρα την ομιλία της. Παρακαλώ.

ΠΑΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Ευχαριστώ πολύ κι εγώ.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Η κ. Σαράντη, όπως είπα και πριν, είναι καθηγήτρια βυζαντινής ιστορίας και βυζαντινού πολιτισμού και θα μας μιλήσει για τη βυζαντινή πόλη ως αρχιτεκτονικό χώρο στις ρητορικές εκφράσεις, ρεαλιστικές περιγραφές και ιδεατή πόλη. Παρακαλώ, κυρία Σαράντη. Έχετε το λόγο.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΗ ΩΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΣΤΙΣ ΡΗΤΟΡΙΚΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ: ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ Η ΙΔΕΑΤΗ ΠΟΛΗ

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

Η πόλη, κέντρο πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό του αρχαίου κόσμου αγαπήθηκε και υμνήθηκε στην αρχαία λογοτεχνία¹. Από την ελληνιστική εποχή η πόλη αποτέλεσε αντικείμενο ρητορικών εγκωμίων και λογοτεχνικών περιγραφών, καθώς και αγαπητό θέμα στην τέχνη, όπου προσέλαβε συμβολικό και διακοσμητικό χαρακτήρα². Ο γραμματικός και ρητοροδιδάσκαλος του 3^{ου} αι. μ.Χ. Μένανδρος, στις πραγματείες του για τη θεωρία της επιδεικτικής ρητορείας, πραγματεύεται διάφορα είδη του επιδεικτικού λόγου και, μεταξύ άλλων, δίνει οδηγίες για τον τρόπο συγγραφής του *εγκωμίου* της πόλης: η πόλη μπορεί να εγκωμιαστεί ως προς τη θέση της, ως προς τη μυθική ίδρυσή της και την ιστορία της, και ως προς τις αρετές και τα επιτεύγματα των κατοίκων της³.

Η πόλη περιγράφεται και εγκωμιάζεται σε συνάφεια με τα κτήριά της ήδη από τα πρώιμα χρόνια. Ο αρχιτεκτονικός χώρος της πόλης ήταν αντικείμενο θαυμασμού στην αρχαία λογοτεχνία όχι μόνον για τη χρησιμότητά της αλλά και για την αισθητική της αξία. Η περιγραφή της πόλης των Φαιάκων και του παλατιού

1. Βλ. Η. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*, Αθήνα 2006, σ. 49-101 (στο εξής: Η. Saradi, *The Byzantine City*). Υ. Yatromanolakis, *Poleos erastes: the Greek city as the beloved*, στο E. Stafford, J. Herrin (επιμ.), *Personification in the Greek World: From Antiquity to Byzantium*, Aldershot 2004, σ. 267-283.

2. L. Pernot, *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain. I. Histoire et technique*, Παρίσι 1993, σ. 79-82, 178-216 & passim (στο εξής: L. Pernot, *La rhétorique*). J. Bouffartigue, *La tradition de l'éloge de la cité dans le monde grec*, στο C. Lepelley (επιμ.), *La fin de la cité antique et le début de la cité médiévale de la fin du IIIe siècle à l'avènement de Charlemagne. Actes du colloque tenu à l'Université de Paris X – Nanterre les 1, 2 et 3 avril 1993*, Μπάρνι 1996, σ. 43-58. Η. Saradi, *The Byzantine City*, σ. 49-144.

3. D. A. Russell, N. G. Wilson, *Menander Rhetor, edited with Translation and Commentary*, Οξφόρδη 1981, σ. 346-367 [= L. Spengel, *Rhetores Graeci*, Λειψία 1856, τόμ. III, επανέκδ. 1966] (στο εξής: D. A. Russell, N. G. Wilson, *Menander*). Βλ. L. Pernot, *Les topoï de l'éloge chez Ménandros le rhéteur*, *REG* 99 (1986), σ. 33-53. Του ιδίου, *Topique et topographie: l'espace dans la rhétorique épideictique grecque à l'époque impériale*, στο *Arts et légendes d'espaces*, Παρίσι 1981, σ. 99-109.